

Overijsselse Historische Bijdragen

Overijsselse Historische Bijdragen

Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van
Overijsselsch Regt en Geschiedenis

130e stuk 2015

ISBN 978-90-8704-560-9

© 2015 Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis

www.vorg.nl

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord Lydie van Dijk	7
Cunegunde van Dale-Diepenheim (1303/04-24 augustus 1335) Tussen harnas en habijt Hein Jongbloed	9
Tussen kunst, geloof en commercie Het Deventer geslacht Haelwech in de zestiende en zeventiende eeuw Henk Nalis	61
Overijssel in de beschrijving van de Bourgondische Kreits door Caspar Merian uit 1654 Clemens Hogenstijn	95
Van Overijsselse wapenkaart tot Overijssels adelstaferaal Georg Hartong	119
Anna Maria Moens: een bevlogen pedagoge te Wijhezicht Jean Streng	123
Eduard Jacobs, eerste joodse burgemeester en stichter van de Raiffeisenbank in Nederland Inge de Wilde	133
Literatuursignalement	153
Auteurs	157

Voorwoord

In deze bundel worden zeer verschillende inwoners van Overijssels behandeld: Cunegunde gravin van Dale-Diepenheim, het Deventer geslacht Haelwech, Anna Maria Moens en Eduard Jacobs.

Hein Jongbloed toont in zijn onderzoek over Cunegunde, gravin van Dale-Diepenheim, aan dat de ‘Tecklenburgse’ en ‘Boxtelse’ Cunegunde dezelfde persoon zijn. Zij leefde begin veertiende eeuw en blijkt een van de zeldzame vrouwen te zijn geweest die een tweede huwelijk mocht sluiten omdat het eerste huwelijk onvruchtbaar was. Jongbloed beschrijft dat er steeds meer aanwijzingen zijn die duiden op hogere, politieke machten die zich met de kwestie van Cunegundes twee huwelijk lijken te hebben bemoeid.

Een genealogisch onderzoek naar de Deventer familie Haelwech in de zestiende en zeventiende eeuw is door Henk Nalis uitgebreid in zijn artikel beschreven. Het is een ongewoon veelzijdige familie, die niet alleen kooplieden, een priester en een predikant, maar ook diverse kunstenaars opleverde. Zij bleven niet alleen in Deventer, maar enkelen verhuisden naar Haarlem, Amsterdam en Kopenhagen.

Op een heel ander terrein was Anna Maria Moens actief. Jean Streng beschrijft hoe bevlogen zij was als pedagoge. Begin negentiende eeuw heeft ze een kostschool opgericht voor meisjes en jongens in het pand Wijhezicht bij Wijhe. Haar kostschool trok leerlingen uit de deftige burgerlijke elite en de aristocratie. Toen het pand te klein werd verhuisde ze naar Kernhem bij het Gelderse Ede. Zij bleef bevriend met verschillende van haar leerlingen. Haar moreel kompas was het christelijke geloof en het uitdragen van warme vriendschappen.

De eerste joodse burgemeester in Nederland was Eduard Jacobs, aanvankelijk in Lonneker en later in Almelo. In haar artikel beschrijft Inge de Wilde hoe hij tot deze functie is gekomen. Ondanks dat hij tot onderofficier werd opgeleid, en hij naar Nederlands-Indië vertrok, kwam hij een paar jaar later al weer terug. Hij ging naar Lonneker als vrijwilliger bij de gemeente en werd snel aangesteld als commies. Een paar jaar later werd hij gemeentesecretaris en toen de toenmalige burgemeester overleed, werd hij aangesteld als burgemeester. Eind 1905 werd hij burgemeester van Almelo. Het gezin Jacobs was niet godsdienstig en stond dus niet als ‘Israelietisch’ te boek.

Twee artikelen die betrekking hebben op kaarten van Overijssel, geschreven door Georg Hartong en Clemens Hogestijn, stonden in de bundel van 2014. Deze artikelen zijn slechts goed te begrijpen wanneer er voldoende afbeeldingen bij geplaatst zijn. Helaas was dat niet het geval. Daarom zijn ze nu nog een keer geplaatst met de afbeeldingen die erop betrekking hebben. Georg Hartong legt uit dat de Latijnse titel van de Overijsselse wapenkaart, in de zeventiende eeuw uitgegeven door drukker Gerrit Tydeman, niet goed is vertaald. Clemens Hogenstein geeft in het artikel over Caspar Merian aan hoe deze aan zijn teksten kwam, welke afbeeldingen hij gebruikte en welke Overijsselse steden beschreven worden. Deel zestien van de aanvankelijk negenen-twintig verschenen delen is de Bourgondische Kreits, dat betreft de Zeventien Provinciën der Verenigde Nederlanden. De eerste druk van dit deel verscheen in 1654.

De redactie wenst u veel leesplezier met deze geschiedenis van Overijssel!

Namens de redactie
Lydie van Dijk

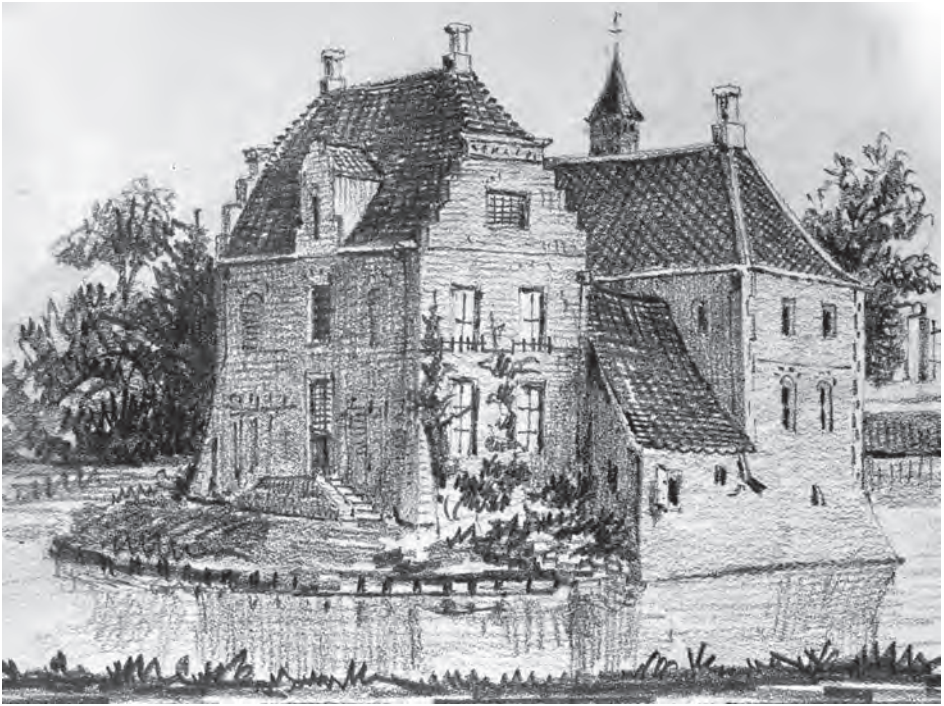
Cunegunde van *Dale-Diepenheim* (1303/04-24 augustus 1335)

Tussen harnas en habijt

HEIN JONGBLOED

Op 17 januari 1331 vond in het Utrechtse kapittelhuis de plechtige eigendomsoverdracht plaats van de tevoren verkochte heerlijkheid (*herschapye*) Diepenheim met zijn toebehoren en de grafelijkheid (*grevescap*) van Dale met het toebehoren van dien. De akte noemt de twee complexen in de daarnet gegeven volgorde.¹ Verkopers waren Willem III van Boxtel († 1350²) en zijn echtgenote Cunegunde³ geboren gravin van Dale vrouwe van Diepenheim (1303/04-1335). De koper en nieuwe eigenaar was Willems oom aan moederszijde Johan van Diest in zijn hoedanigheid van bisschop van Utrecht (1323-1340). De transactie, met een koopsom van 11.000 pond zwarte ‘toernooisen’,⁴ behelsde het erfgoed van Cunegunde, dat zij als enig kind van haar vader, Willem graaf van Dale en heer van Diepenheim (1282 à 1283-21 maart 1306), in haar huwelijk met Willem III van Boxtel had meegebracht. Het ‘ministaatje’ dat de heerlijkheid Diepenheim tot dan toe was, werd daarmee in personele unie vastgehecht aan het bisschoppelijk Oversticht, waarin het allengs verder integreerde om uiteindelijk deel te worden van de tegenwoordige provincie Overijssel. De territoriale voetafdruk van het ministaatje heeft het nog 670 jaar volgehouden, wanneer we ervan mogen uitgaan dat het grondgebied van de gemeente Diepenheim ongeveer overeenkwam met dat van de vroegere heerlijkheid.⁵ Toen die gemeente in 2001 opging in de gemeente Hof van Twente, is ook die voetafdruk van de kaart geveegd. Het laatste profane instituut in Diepenheim dat kan bogen op een geschiedenis die tot voor 1331 terugreikt, is het College van Borgmannen van Diepenheim. Maar ook dat eerbiedwaardige gezelschap is qua samenstelling – ook de burgemeester is er inmiddels lid van – en bezigheden niet onberoerd door de geschiedenis gekomen.⁶

Het Westfaalse ‘gravenhuis’ van Dale⁷ waarvan Cunegunde de erfdochter was, had zes generaties eerder de hand gelegd op de heerlijkheid Diepenheim doordat de erfdochter van de oorspronkelijke familie Van Diepenheim, Regenwite, met Hendrik I graaf van Dale (vermeld 1166-1212) huwde.⁸ Regenwites herhaalde reïncarnaties op meerdere Diepenheimse kasteeldagen in het park van kasteel Warmelo – inmiddels herdoopt tot Middeleeuwse kasteeldag Warmelo – heeft haar intussen enige bekendheid verschaft bij het hedendaagse publiek, maar uiteindelijk weten we maar bitter weinig met zekerheid over haar. Dankzij de ‘goederenlijst’ die haar echtgenoot in

Afb. 1 Kasteel Warmelo. Pentekening uit 1874 (Historisch Centrum Overijssel).

1188 door zijn kapelaan liet aanleggen, een oorkonde van 1217 en tenslotte uit de omstreeks 1340 geschreven Diepenheimse kroniek staat Regenwites bestaan vast, maar meer dan dat valt er over haar met zekerheid niet te vertellen.⁹ Regenwites achter-achter-achterkleindochter Cunegunde heeft het bij mijn weten tot nu toe niet gebracht tot eenzelfde reïncarnatie. Dat heeft iets paradoxaals, want hoewel we uiteraard ook van Cunegunde meer níet weten dan wél, vloeien de bronnen in de tijd van Cunegunde, het eerste derdepart van de veertiende eeuw, toch bepaald al ruimer dan in de tijd van Regenwite, een flinke eeuw eerder. Daar zit meteen ook een probleem: de bronnen over Cunegunde lijken elkaar op een wezenlijk punt tegen te spreken, met als gevolg aanhoudend meningsverschil onder historici. Het ijs mag dus wat dikker zijn dan in Regenwites tijd, het oogt bepaald ook gladder.

Hier bedriegt de schijn weer eens. De tegenspraak in de bronnen is goed oplosbaar en het daardoor opgeroepen meningsverschil tussen de geschiedschrijvers kan, naar ik hier hoop aan te tonen, definitief worden beslecht. Dat stelt ons in staat om het levenspad van Cunegunde te reconstrueren tot een samenhangend beeld. Dat ziet er inderdaad aanmerkelijk beter doortekend uit dan dat van haar voormoeder Regenwite. Dat Cunegunde een meisje van goede adel was, wisten we al: via haar Henegouwse en indirect daardoor Vlaamse voorouders had zij nog Karolingenbloed in de aderen, al was dat onderwijl wel behoorlijk verdund geraakt. Van haar moeder ontbreekt ieder

spoor na 19 maart 1304, toen Cunegunde nog geen jaar oud was. Haar vader overleed volgens de Diepenheimse kroniek op 21 maart 1306, toen Cunegunde waarschijnlijk nog geen drie jaar oud was. Alleen daaruit valt al af te leiden dat haar levensloop niet vrij geweest is van droefenis en drama. Uit dit opstel zal blijken dat het vroegtijdige verlies van haar ouders nog maar het begin van haar moeizame en korte levensgang is geweest. Die zou zich met een beetje fantasie goed lenen voor een historische roman of een dramatisering in film of video of – waarom niet? – enig theater op een Diepenheimse kasteeldag. Maar of het zover zal komen, heeft de historicus niet voor het zeggen. Die doet er verstandig aan om zich te beperken tot het op een rij en in het licht zetten van de vaststaande feiten omtrent haar levensloop en de verbanden die daartussen met zekerheid of waarschijnlijkheid hebben bestaan. Daarmee heb ik meteen het doel van dit opstel onder woorden gebracht.

Dat onderzoek krijgt de gedaante van een tweeluik. Eerst zal ik de feitelijkheden over Cunegunde van Dale-Diepenheim aan de orde stellen en als uitvloeisel daarvan de controverses rond haar persoon en levensgang oplossen. Zij blijkt een van de zeldzame vrouwen te zijn geweest van wie aantoonbaar is dat zij een eerste, onvruchtbaar huwelijk kon verlaten om een tweede te sluiten waarin haar wel het moederschap ten deel viel. Naarmate we verder in dat levensverhaal doordringen, worden ook de echo's

Afb. 2 Regenwite van Diepenheim op de Diepenheimse kasteeldag van 5 augustus 2012 (foto: H.H. Jongbloed).

duidelijker die erop duiden dat hogere, politieke machten zich met haar bestaan bemoeid hebben. Dat is het tweede paneel van het tweeluik: het politieke krachtenveld tussen wereldlijke potentaten en kerkelijke prelaten waarvan, naar ik durf te opperen, Cunegunde speelbal is geweest. Vandaar de ondertitel van dit opstel: ‘tussen harnas en habijt’.

Cunegunde gravin van Dale (1303/04-24 augustus 1335)

Cunegunde van Dale was dus het enige kind van graaf Willem van Dale heer van Diepenheim, gesproten uit diens echtverbintenis met vrouwe Richarda gravin van Arnsberg. Richarda's vader graaf Lodewijk († 2 mei 1313) was in zijn tijd de regerende stamhouder van het (tweede) Arnsbergse gravenhuis, een linie die in het tweede kwart van de twaalfde eeuw was ontsprongen aan dynastie van de heren van Cuijk. Richarda's huwelijk met Willem van Dale-Diepenheim was haar tweede echtverbintenis, want zij was sinds 14 november 1299 weduwe van Johan II graaf van Mecklenburg. Bij acte van 29 september 1302 bevestigde Willem van Dale-Diepenheim de hoofdlijnen van de materiële verplichtingen waarop hij zich had vastgelegd jegens zijn toekomstige echtgenote en haar vader. Op die datum was het huwelijk dus beslist nog niet gesloten, pas in het laatste kwartaal van 1302 of anders in 1303 kan het tot stand gekomen zijn.¹⁰ De Diepenheimse kroniek noemt Willem van Dale-Diepenheim bij zijn huwelijk twintig jaar oud, wat zijn geboorte op 1282 à 1283 zou stellen.¹¹ Cunegundes geboorte kunnen we met de voorgaande bepalingen dan situeren op een tijdstip in de tweede helft van 1303 of in het begin van 1304.

Het eerste op datum gestelde bewijs van Cunegundes bestaan dateert van 19 maart 1304. Toen deed moeder Richarda ten gunste van haar dochter afstand van het weduwengoed dat haar echtgenoot en zijn broer Hendrik, aangeduid als thesaurier van de Bremense domkerk, haar hadden toegekend. Zulk weduwengoed (douairie) behelsde doorgaans het vruchtgebruik van een deel van het vermogen van de echtgenoot, dat hij verbond voor het levensonderhoud van zijn echtgenote voor het geval dat hij eerder dan zij kwam te overlijden. Richarda's weduwengoed omvatte het levenslange vruchtgebruik van de hoven Otmarsbocholt, Dale, Belledinchof en Meckinchof met hun aanhorigheden, van het borgmansrecht van Botzlar en van de dienstmans- en manlenen die door verzuim van de dienstmannen en vazallen of door andere oorzaken aan Willem en Hendrik waren teruggevallen. Wel bleven de gebroeders gerechtigd om zulke teruggevallen lenen opnieuw uit te geven. Als reden voor Richarda's nogal opmerkelijke beschikking noemde zij de liefde voor haar dochter: *ob amorem Cunegundis filie nostre dilectissime*.¹² Of er meer en/of andere redenen werkzaam geweest zijn die Richarda tot deze stap brachten, kunnen we alleen maar vermoeden. Afstand doen van het weduwengoed ten gunste van de rechtmatige erfgenaam, het gezamenlijke kind, duidt er nogal op dat de echtgenoten op de een of andere wijze uiteenge-

gaan zijn. Een verdere aanwijzing in die richting is dat Richarda nadien niet meer in bronnen zichtbaar is. Wie verwacht zou hebben dat zij, na het overlijden van haar man op 21 maart 1306, die in 1304 in geschrifte betuigde liefde voor Cunegunde tot uitdrukking zou hebben gebracht door als voogdes en regentes voor haar op te treden, komt bedrogen uit. Dat valt des te meer op omdat Cunegunde op de sterfdag van haar vader net wel of nog net niet drie jaar oud was. Zeker opmerkelijk is ook dat de Diepenheimse kroniek zwijgt over Richarda's latere jaren en levenseinde, terwijl het overlijden van Cunegundes vader Willem in 1306 en dat van Cunegunde zelf op 24 augustus 1335 in die bron wel te vinden zijn.¹³ Die kroniek is rond 1340 geschreven door de toenmalige Diepenheimse pastoor en voormalige huiskapelaan van de heren van Diepenheim, Albert. Uit die kroniek weten we dat Albert zijn bediening heeft aangevangen nog bij leven van Willem van Dale-Diepenheim. Er is dus een gereede kans dat hij het huwelijk van zijn patroon heeft meegemaakt en misschien heeft hij wel de doop bediend aan Cunegunde. In elk geval móet hij wel geweten hebben van de verdere lotgevallen van Richarda, maar vertellen doet hij daarover hé-le-maal niets.¹⁴ Dat alles wekt nogal de indruk dat Richarda haar echtgenoot heeft verlaten, al of niet met diens instemming en medewerking. Misschien heeft zij een kerkelijke roeping gevolgd, misschien ook is er onmin geweest – en beide kan natuurlijk ook heel goed. Richarda's afstand van haar douairie lijkt aan te duiden dat in elk geval de contractuele kant van het huwelijk ontvlochten is. Is dat het geval geweest, dan zal zij haar bruidsschat tot zich genomen hebben.

Toen Willem van Boxtel en zijn echtgenote Cunegunde van Dale-Diepenheim in 1331 mede namens hun kinderen Willem, Johan, Marie en Ricald afstand deden van Diepenheim en Dale, werd in de acte uitdrukkelijk vermeld dat die goederen afkomstig waren van Cunegundes vader graaf Willem. Ook dan valt over moeder Richarda trouwens geen enkel woord.¹⁵ Daarmee hebben we zekerheid dat de Cunegunde van Dale-Diepenheim die in 1331 de echtgenote van Willem van Boxtel en moeder van diens kinderen was, de dochter was van Willem van Dale-Diepenheim en Richarda van Arnsberg. Ook de Diepenheimse kroniek maakt Cunegunde van Boxtel geboren van Dale-Diepenheim de dochter van graaf Willem van Dale-Diepenheim. Het eerste signaal van Cunegundes huwelijk met Willem III van Boxtel dateert van 9 november 1324. Toen gaf de bisschop van Münster aan Willem van Boxtel en zijn gevolg paspoort om naar zijn hof Dale te reizen om daar een leendag te houden, dat wil zeggen: de leenmannen gelegenheid te geven tot het vernieuwen van hun feodale betrekking jegens een nieuwe heer. Die leendag heeft plaatsgevonden op 9 december 1324, weten we van het bewaard gebleven proces-verbaal. Willem van Boxtel liet zich dus eind 1324 gelden als nieuwe leenheer in het naamgevende deel van Cunegundes erfgoed. Dat kon hij alleen maar doen als hij inmiddels met haar gehuwd was.¹⁶ Drie dagen na die leendag erkende Herman van Lüdinghausen jr., een volle neef van Cunegunde, zijn verplichtingen jegens die *Grave van Dale ein herre zo Bokstelle und Gravinne Kunegunt*, rustend op haar patrimoniale hof Beldinch. Uit de aanduiding van de leenheer en leen-

Afb. 3 Plattegrond van de Bisschopshof te Deventer, bij de noordzijde van de Lebuinuskerk aansluitend (Stadsarchief en Athenacumbibliotheek Deventer).

vrouwe blijkt onmiskenbaar dat deze op dat moment gehuwd waren.¹⁷ Wanneer en waar precies dat huwelijk is gesloten weten we helaas niet, aannemelijk lijkt me dat de verbintenis die in november/december 1324 uit de stukken blijkt, toen nog maar kort bestond.

Tussen Cunegundes geboorte in 1303 à 1304 en het eerste optreden van Willem III van Boxtel als haar kennelijke echtgenoot in november 1324 ligt een in het Latijn gestelde oorkonde van 9 september 1316 van dezelfde Cunegunde van Dale-Diepenheim. Vanwege de bijzondere genegenheid van haar ouders en haarzelf voor haar *socer* – op de term kom ik zo terug – Herman van Gemen en diens kinderen Hendrik, Cunegunde, Christina, Sophia en Berta, en ter vermijding van twisten tussen haar erfgenamen over haar vaderlijke erfgoed als zij onverhoopt kinderloos zou komen te verscheiden, kende Cunegunde aan Herman en zijn kinderen een prelegaat toe voor het geval dat zij inderdaad zonder kinderen zou sterven. Dat prelegaat liet hun verdere erfrecht in haar nalatenschap onverlet. In het licht van het voorgaande is nogal opmerkelijk dat zij alleen twist voorzag over haar vaderlijk erfgoed – van moederlijk erfgoed is in de oorkonde geen sprake. Dat deze Cunegunde beslist de dochter van Willem van Dale-Diepenheim en Richarda van Arnsberg is geweest, valt zonder een spoor van twijfel af te leiden uit haar raadslieden: dat waren Willem graaf van Arnsberg, Johan proost van Meschede alsmede Otto van Ahaus.¹⁸ Willem van Arnsberg († 7 juni 1338) was de tweede zoon van graaf Lodewijk, maar de eerste en enige wereldlijke, sinds 1313 regerend graaf en oom aan moederszijde van Cunegunde. Johan proost van Meschede was een broer van Cunegundes grootvader Lodewijk van Arnsberg en dus haar oud-oom, inmiddels proost van het Arnsbergse familiestift Meschede. Met Otto van Ahaus tenslotte hebben we de stichter van de burch Ottenstein voor ons. Hij was de jongere broer van de regerende heer van Ahaus, Johan III. Hun beider grootmoeder Adelheid van Ahaus was de laatste telg geweest van de oorspronkelijke familie Van Ahaus, die door de Diepenheimse kroniek geïdentificeerd wordt als een jongere linie van de familie Van Diepenheim.¹⁹ Ook Otto van Ahaus-Ottenstein was dus een verwant van Cunegunde, zij het een heel verre. Cunegunde was in september 1316 hooguit dertien jaar oud, maar de oorkonde is van haar uitgegaan, in het Latijn wel te verstaan. Moeder Richarda ontbreekt ook in dit familietafereel.

Familietafereel? Jazeker. Want vooral dankzij de Diepenheimse kroniek weten we dat Cunegundes vaderszuster Catharina gehuwd was met dezelfde Herman van Gemen die met de oorkonde van 1316 werd begunstigd. Andere berichten bevestigen dat.²⁰ Herman van Gemen was dus Cunegundes aangetrouwde oom aan vaderszijde. Voor een vadersbroer kent het Latijn de term *patruus*. Of diezelfde term ook voor *aangetrouwde* ooms, echtgenoten van vaderszusters, gangbaar was, kan ik gelukkig laten rusten, want de oorkonde gebruikt de term *socer* ('schoonvader'). Die laat zich met de familiebetrekking van een aangetrouwde oom niet dadelijk rijmen en heeft dan ook sinds jaar en dag bevreemding gewekt.²¹ Dat is begrijpelijk vanuit de term, maar overbodig als we de omstandigheden even nagaan. Cunegundes vader was immers al in